

שמה 20

שבט תשמ"ח, כפרואר 1988
המחיר: 2 ש"ח

לציונות דתית אקטואלית

שיחות

גחת

הזכות

וגדלת

בק על השליטה
רות-הלאומי (עמ' 13-5)

חוקה:
לא דרכי גויים

התנועה הציונית:
שזכים את הבית

המהומות ביש"ע:
מה יש למכור?

שומרת

פיוזר הפגנת שבת בירושלים, תמונה מתוך עיתון זו: "כוח מוליד כוח. חוקה מגינה על המיעוט"

פרופ' אריאל רוזנצבי

השאלה "מי ישמור על השומרים" היא רבת-ימים. מי ישמור על הכנסת שלא תנצל את הפעלת הרוב לרעה, שלא תמעל באמונו של הציבור שבחר בה? מי יגן על האזרח מפני פגיעתם הרעה של השילטונות? "רשות שלמטה", אומר הירושלמי (סנהדרין פ"ג, ה"י), "יש בה כזב ושקר וגניבת דעת ומשוא פנים".

כל רשות צריכה ריסון ושמירה. החוקה היא שומרת השומרים. היא מתווה את גבולות האסור והמותר, לא רק לממשל אלא גם למחוקק. החוקה מייצגת את העם ומשום כך היא המיסמך המבטא את ריבונותו במדינה דמוקרטית.

תפקידה של חוקה לאזן בין כוח הרוב לבין ערכי היסוד של השיטה הדמוקרטית. מטבע הדברים, חוקה נועדה, בראש ובראשונה, להגן על המיעוט, לשמור עליו מפני עריצות הרוב, לשריין את זכויות היסוד מפני גזמתו של הרוב. היא מבקשת להגן על האזרח מפני עריכת עיסקאות פוליטיות, שהן באינטרס הרשות ולא בטובתו של האזרח.

הרטרוריקה של תקיפת החוקה בטיעון של "חוקות הגויים" אינה רק טעות עניינית, היא גם נוסחה מתחסדת. רובנו שותפים למערכת הדמוקרטית, להסדר חוקתי, לחקיקת חוקים "חילוניים" ולמנגנון שילטוני, אך, שעל-פי אותה גישה, גם אלה הם בחינת "דרכי הגויים".

ההלכה אינה שוללת מסגרת שילטונית שאותה קובעת החוקה, מצד אחד, ואינה תומכת בהענקת כוח בלתי מוגבל, מצד שני. להיפך - האתוס של היהדות תומך בשני העקרונות האלה גם יחד: מוראה של מלכות, מחד גיסא, והגבלת כוח האדם לשלוט בחברו, בבחינת "עבדי הם ולא עבדים לעבדים", מאידך גיסא. רטוריקה אחרת, אשר מרבים לעשות בה שימוש, מתייחסת לטיעון, שלפיו חוקה אחת בלבד יאה לעם

הכותב הוא פרופ' למשפטים באוניברסיטאות תל-אביב ובר-אילן ומנחה באחרונה על צוות מנחמי הצעת חוקה למדינה ישראל.

התמיכה בשירותים דתיים ובמוסדות דתיים. היא מבטיחה את הכשרות בצה"ל ובמוסדות ציבור בשל הצורך החיוני באחידות ובמשמעת. קביעת השבת כיום מנוחה אחיד על-ידי הכנסת תהיה מוכרת. קהילה דתית תזכה לאוטונומיה קהילתית. יוכרו זכויותיה של קהילה כזו לשמירה על אורח-חייה תוך איוון אינטרסים עם צרכיו של ציבור בעל אופי אחר.

מאידך, חלק ממה שחוסה היום בצל כנפיו של הסטטוס-קו עשוי להמצא, על-פי ההצעה, מחוץ לטווח החוקתי. כזה עשוי להיות גורלם של החוק האוסר מכירת חזיר וזה האוסר הצגת חמץ ברשות הרבים בכל אתר. מוצע, כי יהיה חופש בחירה מוגבל בענייני נישואין וגירושין. ניתן יהיה לבחור בנישואין ובגירור שין אזרחיים לצד אלה הדתיים. אולם, מי שנישא בנישואין דתיים לא יוכל להתגרש אלא בבית-דין רבני. חופש בחירה יהיה גם לגבי קבורה. ניתן יהיה להקים בתי-עלמין חילוניים לצד אלה הדבקים בהלכה.

אני ער לקושי שבהתמודדות עם עולם מושגים, שקנה לו שכיחה בתודעת הציבור הדתי במשך עשרות שנים. חלק מעולם זה נהפך כבר מזמן למיתוס, ששום מערכת עובדות, ולו המשכנעת ביותר, לא תוכל לו. ואף-על-פי-כן, דין האמת להשמע.

אין כל הצדקה לכפות אורח-חיים מסויים על ציבור, שאינו מוכן לקבלו על עצמו, בין אם ציבור כזה מהווה רוב ובין אם הוא מהווה, אפילו, מיעוט.

שימוש ברוב פרלמנטרי למטרה זו - בין שהרוב פועל מתוך שיכנוע פנימי ובין שהוא נוהג מתוך פרגמטיות פוליטית - משמעו הישענות על כוח פוליטי, בניגוד לכללי המשחק הדמוקרטי, המציב מיגבלות לכוח הרוב. הכופר בהשקפת-עולם דתית אינו יכול להצדיק כפיית נורמות דתיות מטעמים דתיים. אין לרוב שום זכות להגביל את המיעוט בשמה של השקפת-עולם דתית. השימוש בטיעון הרוב הפרלמנטרי להצדקת אכיפתן של נורמות דתיות, נתפשת בעיני הציבור הדמוקרטי כמאבק של כוח, של "תפוש כפי יכולתך", המיוסד על קונייקטורה פוליטית ועל מקח וממכר פוליטי, כידוע, כוח מוליד כוח.

שימוש בכוח פוליטי לכפיית אורח-חיים או השקפת-עולם מסוכן תמיד למיעוט יותר מאשר לרוב. הוא מעניק כחש אידיאולוגי לכפיית נורמות אנטי-דתיות (ולא חילוניות בלבד) על ציבור דתי. מטבע הדברים, חייב דווקא המיעוט להתקומם נגד תופעה כזו. טיעון פורמליסטי בשם רוב פרלמנטרי בעניינים שכאלה עלול לפעול כבומרנג נגד האינטרסים הדתיים. אנו מספקים במזו דינו את הלגיטימציה של טיעון הרוב הפרלמנטרי כצידוק לכפיית אורח-חיים מסויים ולשליטת חירות אישית בגלל אידיאולוגיה.

בעיני העם עושה הציבור הדתי שימוש לרעה בערכי הדמוקרטיה. הוא נתפש בכך כמי שמנצלה לרעה ומקריין

ישראל - חוקת התורה אשר ניתנה מסיני. נוסחה דמגוגית זו עונה בשעורים על טענת חיטים. תורת ה' אחת היא ואין בילתה. חוקה אינה תחליף לא לתורה ולא להלכה. יתר על כן: חוקה אינה תחליף לערכים ואינה באה במקומו של מאבק תרבותי. היא מספקת מסגרת הולמת והוגנת וכללי משחק ראויים, אשר במסגרתם מתנהלים מאבקים בחברה דמוקרטית ומתעצב אופיה של חברה. היא משריינת הן את האפשרות לקיים תורה ומצוות והן את הזכות להפיץ את התורה ולהתמודד על ערכי היהדות ועל אופיה של המדינה.

אין כל ניגוד בין עבודת ה' לבין חיי ציבור מתוקנים. ההיפך הוא הנכון: מסגרת שילטונית ראויה נוחה לקיום תורה ומצוות יותר ממסגרת רופפת ובלתי צודקת. ההתנגדות העקרונית לחוקה, בנוסחה זו או אחרת, מנציחה את ההסדר הקיים, הבלתי מתוקן, תחת המסווה של עקרונות דתיים כביכול.

הואיל וחוקה הנה תיקון שילטוני וגם מגן למיעוט, ניתן היה לצפות, כי הציבור הדתי, לפחות הדתי-לאומי,

ה אתוס של היהדות תומך במוראה של מלכות מחד גיסא, ובהגבלת כוח האדם לשלוט בחברו, בבחינת "עבדי הם ולא עבדים לעבדים", מאידך גיסא.

יתייצב בראש הנאבקים למענה. פני הדברים, כידוע, שונים. נוסף לטעמים העקרוניים העומדים למיכשול לעצם רעיון החוקה, נשמעות גם טענות הנוגעות ליכולת הבטחת אופיה היהודי של המדינה באמצעות חוקה.

הצעת החוקה שגובשה באוניברסיטת תל-אביב מושגת על עקרונות השיוייון וחופש הבחירה. היא מיוסדת על כבוד הדדי בין עולם המושגים הדתי לזה הדמוקרטי ובין הציבור הדתי לחילוני. ההצעה לא באה לזהות בין דת למדינה וגם לא להפריד ביניהם. היא מבקשת למצוא מודל ביניים, אשר, בעודו נענה לעקרונות הדמוקרטיה, לוקח בחשבון את האינטרסים המשותפים של הדת והציבור הדתי.

בבסיס ההצעה עומד העיקרון של חופש הדת, כולל קביעה מפורשת, בלתי מסוייגת, של המנעות מפגיעה בחופש העיסוק עקב שמירת מצוות הדת (שבת, למשל). מאידך, היא מעניקה למי שאינו שומר תורה ומצוות את החופש מדת. היא משריינת את החינוך הדתי ואת

השומרים

חוקה אינה תחליף לתורה, להלכה ולערכים ואינה באה במקום מאבק תרבותי. היא מספקת לחברה מסגרת ו"כללי משחק" הכרחיים • דווקא הציבור הדתי צריך היה להיאבק למען חוקה, שעיקרה הגנה על המיעוט במדינה • המשך השימוש בכוח פוליטי לכפיית נורמות דתיות יפעל כבומרנג נגד האינטרסים הדתיים.

אלה חפץ, כמובן, בשמירת שבת וגם בנישואין דתיים. משום כך הוא מנהל את אורח-חיויו לפי אמונתו. הייתי שמח אילו חלק גדול יותר מן הציבור היה בוחר בתורה. אולם לא זה מוקד הבעיה.

חקיקה "דתית" אינה פעולה בעלת משמעות דתית. ההלכה אינה זקוקה לחקיקה הדתית. זו לא תוסיף לכוחה ולסמכותה של ההלכה והיעדרה לא יגרע מתוקפה וממעמדה.

חוסר המשמעות הדתית מתעצם עוד יותר נוכח הסלקטיביות של הנורמות הדתיות הנתבעות. מתן תוקף חוקי לאיסורים דתיים נעשה, מכורח הנסיבות, באופן סלקטיבי. מועדוני הלילה פתוחים בלילות שבת באין מפריע, אך לא התיאטראות. חופי הרחצה בשבתות פתוחים לחילול שבת המוני, איצטדיוני הכדורגל הומים אדם ביום הקדוש, אך על פעילות תרבותית בבית "הבימה" ניטשת "מלחמת תרבות" חסרת פשרות. רכב פרטי נע בדרכים ביום השבת, מוניות ציבוריות נוסעות באין מפריע בכבישים, אך האוטובוסים שובתים.

מבחינה הלכתית, איסור גידול חזיר ומכירת בשרו אינו חמור מאיסור גידול ארנבת, מאיסור מכירת בשר עוף שלא נשחט כהלכה או מאיסור אכילת בשר פרה, שנתגלה נקב בריאתה. אגב, דוגמאות אלה מוכיחות גם, כי הטענה, שהחקיקה הדתית, "שומרת על הפרה" סיה"א אין לה על מה שתסמוך.

כפייה סלקטיבית מולידה, מעצם טיבה, שימוש ציני או, לפחות, מסולף, במושגים דתיים וגורמת ביזיון לדברי תורה. היא יוצרת תמונה מוטעית ומעוותת של דת ישראל ועל דת ישראל, שמתגמדת כך לגילויים חיצוניים, אקראיים. כפייה סלקטיבית של נורמות על ציבור עויין ומתנכר מסתירה את העושר הגלום ביהדות. חוויית ההתבוננות בחיי אדם ועולם, האחדות

תחושה של צביעות. השמירה על כללי המשחק הדמוקרטי, ההקפדה על חוסר מעורבותה של המדינה – להבדיל מן החברה – בענייני אמונות ודעות, ואי-הפעלת כוחה המחייב לכפיית אורח-חיים מסויים, הם מגן לדת ולמיעוט הדתי. אסור שיהפכו חרב בידם. בהקשר לכך יש לשרש שתי טעויות רווחות:

הראשונה, אין זהות בין הנורמה החילונית (חוקה, חוק או דין), המתירה בחירה חפשית (למשל, בין כשר לטרף, בין שמירת שבת לחילולה, בין נישואין דתיים לאזרחיים) לבין הכשר דתי או לגיטימציה כלשהי לנורמה כזו. תמיכה בהסדר חקיקתי, אשר במרכזו

ת קיפת החוקה בנוסחה של "חוקות הגויים" היא טעות ורטוריקה מתחסדת. רובנו שותפים למערכת הדמוקרטית, להסדר חוקתי.

בחירה חופשית, אינה מהווה הסכמה לא לנישואין אזרחיים, לא לחילול שבת ולא לאכילת טריפה. חקיקה כזו אינה מעניקה לגיטימציה של אדם דתי לכל אלו, גם אם זה נתן יד (כאורח או כח"כ) לעקרון חופש הבחירה עצמו.

הסירוב להשתמש בכוח חיצוני לכפות הלכה מעיד על מציאות ההווה, על מיגבלות הכוח של חברה דמוקרטית, כמו גם על הליכה בעקבות מושג הבחירה החופשית המאפיין את דת ישראל.

הטעות השנייה היא, שהוויכוח אינו נסוב על מעלתה של דת ישראל ועל חשיבותה לעם ישראל. כותב שורות

שבין תורה לדרך-ארץ, החינויות שבהלכה והשילוב המופלא שבין תורה, נורמות משפטיות, חוכמה, מוסר ותבונה, חסרים מן הספר. הדת נתפשת בעיני הציבור החילוני כביטוי של צביעות, בצירוף קטנוניות, חוסר הבנה בסיסית לצרכיהם של היחיד והחברה והתערבות טורדנית חסרת מובן.

מעורבותה של המדינה בדת חותרת תחת בסיס עצמאותה של הדת וסותרת את איתנותה. הציבור הדתי נזעק לשמע התערבות מוסדות חילוניים וציבור חילוני בעניינים דתיים. אולם הויקה ההדוקה שבין הדת למדינה (כולל אכיפת נורמות דתיות על אנשים שאינם מאמינים והפיכת מוסדות דתיים למוסדות ממלכתיים),

ה רוב המכריע של הפוסקים בני דורנו סבור, כי נישואין אזרחיים מתוך בחירה חופשית אינם מצריכים גט. החששות במצב הקיים כבדים הרבה יותר.

היא מטבע הדברים, דו-סטרית: כשם שהיא גוררת את הדת אל תוככי המערכת הממלכתית כך היא גוררת את החילוניים אל תוככי המוסדות הדתיים. איתנותה של הדת במדינה חיונית לדת ולהשפעתה בקהילה יותר מאשר למדינה.

במישור הפרטני, הלכות רבות, המוחלות על שאינם שומרי תורה, מביאות נזק, במושגים הלכתיים ובמסגרת עולמה של תורה. במיוחד אמורים הדברים בענייני נישואין וגירושין, וד"ל.

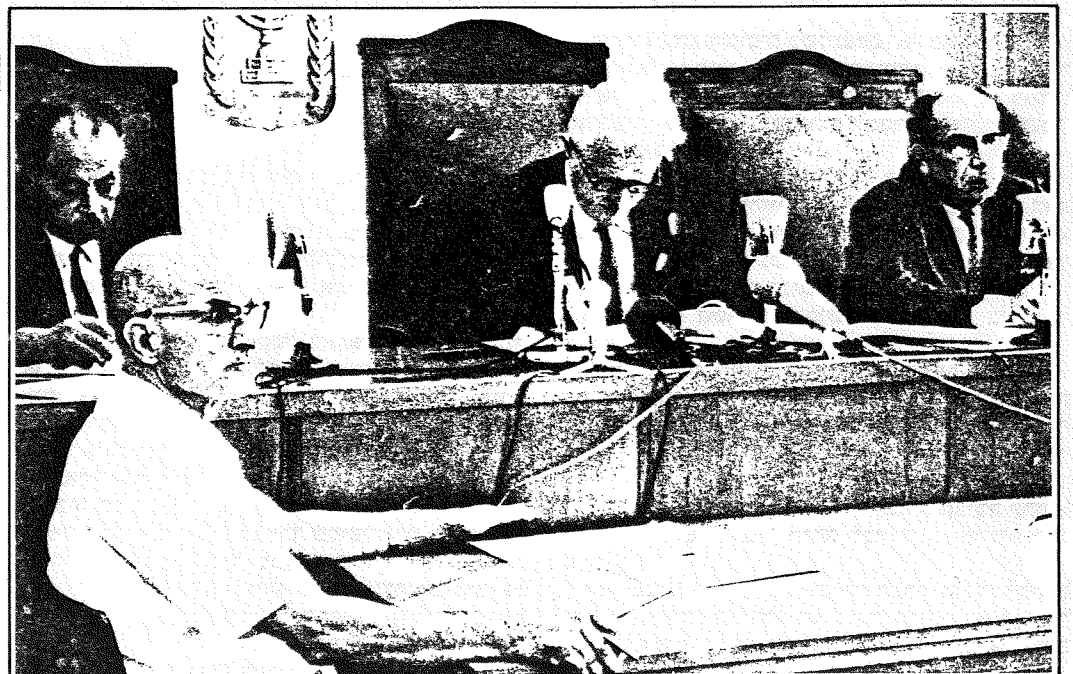
אולם מעבר לכל אלה, אנו שקועים יותר ויותר במאבק אכזרי. אפילו המטרה הצנועה של שמירה על אורח-חיים מסויים אינה מושגת, ומטעם ברור: במדינה דמוקרטית אין אפשרות לכפות אורח-חיים והשקפת-עולם נגד דעת הרוב. אפשר לכפות תוצאה משפטית, אפשר לקבוע נורמה משפטית, אבל אי-אפשר לכפות אדם להאמין בהשקפה התומכת את הנורמה או העומדת בבסיסה.

לא בכדי כל אותם איסורים דתיים הקבועים בספר החוקים אינם נאכפים על-ידי השלטונות, מופרים ביד רמה ונעקפים על-ידי הציבור והרשויות. אין לך כמעט איסור חקיקתי אשר נרמס בראש חוצות כמו חוק איסור מכירת בשר חזיר. גם חוקי העזר, האיסורים פתיחת בתי שעשועים בליל שבת, הפכו למשל ולשנייה.

נמצאו דרכים, פרטיות ואף מוסדיות, העוקפות את האיסורים הדתיים, מרככות את הקשיים הערכיים והאידיאולוגיים ומקילות על התוצאות המעיקות. חב"רות רבות, כמו גם שיטות משפטיות רבות, למדו על בשרן, כי פער בין מציאות ואידיאולוגיה לבין הנורמה אינו יכול להתקיים לאורך ימים. פער כזה נוטה להיסגר באמצעים שונים ועל-ידי מוסדות שונים.

גם החברה הישראלית למדה זאת היטב. בתי קולנוע נפתחו בשבת בניגוד לחוקי עזר, היתרי עבודה בשבת ניתנים ברוחב יד, איסור נישואין של פסולי חיתון נעקף והוכרו נישואין אזרחיים שנערכו מחוץ לישראל. אלה הן רק דוגמאות אחדות, בולטות, מני רבות.

לעומת תופעות אלה בולט יחס של כבוד לחובות דתיות שונות מצד חלק ניכר של הציבור היהודי ללא כל כפייה: מצוות המילה, סדר הפסח ושבתות מכוניות פרטיות ביום-הכיפורים נשמרים ללא כל כפייה חיצונית. קיימת הקפדה על הכשרות, מקום בו האוכלוסיה נזקקת לה, גם ללא חובה חוקית של שמירת כשרות. כפיית אורח-חיים, שהוא, בעיניו של ציבור מסויים, חסר כל משמעות, אינה יכולה, איפוא, להצליח. אולם,

צילום: יובל

בעוד שתועלתה מועטת – ניזקה מרובה. היא מקוממת את הציבור ומנסרת אותו עוד יותר מאורח-החיים הנכפה עליו.

הדין הדתי אינו יוצא נשכר. הכסות החיצונית של הדין – כפיית תוצאות משפטיות בלבד, היא קומץ, שאין בו כדי להשביע את הדין הדתי. מאידך, גיסא, נגרמות תקלות דתיות חמורות ונפגע גם דימויה של הדת.

הציבור הדתי מבקש להגן לפחות על הסטטוס-קוו. הוא רואה בו מינימום להבטחת ציביונה היהודי של המדינה. המציאות, לעומת-זאת, אינה מכירה בסטטוס-קוו. היא חזקה ממנו. מה ששימש מצע לקיום משותף הפך לזירת קרב, כשכל צד מנסה לכבוש את חלקת רעהו.

ניסיון 40 שנות סטטוס-קוו הוכיח, כי החקיקה הדתית, שאמורה היתה למנוע הפרדה בין הדת למדינה, השיגה בדיוק את ההיפך. הניכור בין הציבור הישראלי לדת ישראל הולך ומעמיק. לניכור זה מצטרפת שינאה,

כוח מתנהל במישור הפוליטי, שהוא המישור המסוכן ביותר לאינטרסים הדתיים ולדת ישראל.

בעיני, מה שמתיימר להיות "ציביון יהודי" הוא

ל

נוקשות במתן גיטין תוצאות חמורות מבחינה דתית. אנחות משלמים על כך במטבע קשה של ניאוף ושל ריבוי ממזרים.

צביון אנטי-יהודי, או, לכל היותר, תחליף סינטטי: "צביון יהודי" ללא יהדות. ציביון, הממעט את דמותה של דת ישראל ופוגע בדימויה, אינו יהודי: ציביון, ההופך את ישראל לאוייבים זה לזה, מרחיב את הפער בין המחנות, משמש תחליף להידברות ואבן-נגף לשות-

שריד של רצון טוב ומסכל את צמיחתה של כל הבנה בעודה באיבה.

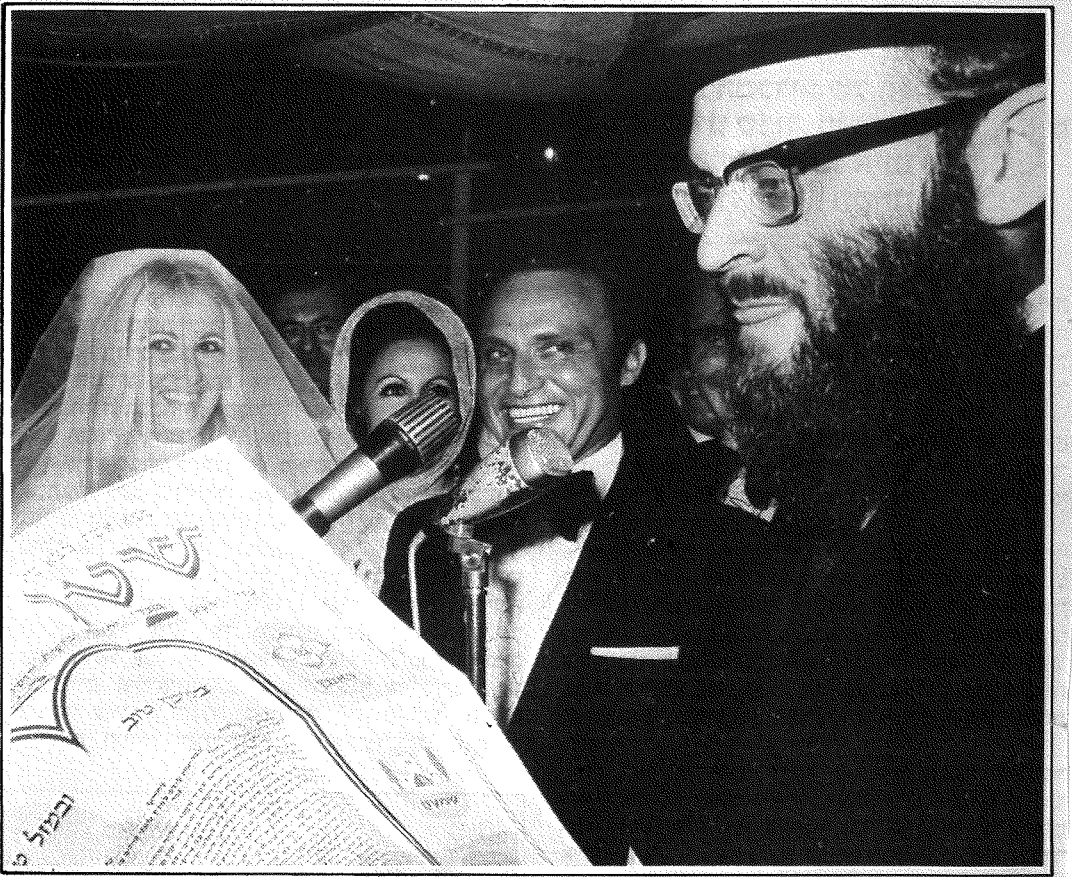
ומשהו על הצעת החוקה בתחום הנישואין והגירושין, הרגיש כל-כך:

בכל תפוצות הגולה נישואין אורחיים לא פילגו את העם. הרוב המכריע של הפוסקים בני דורנו (בין היתר, הרבנים הרצוג, עוזיאל, פיינשטיין, יוסף, ולדינברג, הדאיייה וראטה) סבורים, כי נישואין אורחיים מתוך בחירה חופשית אינם מצריכים גט.

ובעוד התקלות ההלכתיות הצפונות בהנהגת נישואין אורחיים לפי בחירה (כאמור, לא יותרו גירושין אורחיים למי שנישא כדת משה וישראל) הן קלות, החששות ההלכתיים במצב הקיים, שבו ניכפה דין דתי על שאינם מאמינים, כבדים הרבה יותר.

בחברה חילונית משיגה נוקשות בהתרת קשר הנישואין, למשל, תוצאות חמורות מבחינה דתית דווקא. הדין הדתי מבקש לשמור על קדושת הנישואין אצל מי שאינו מכיר כלל במושג הקדושה. לשם השגת תוצאה מדומה משלם הדין הדתי במטבע קשה, של ניאוף ושל ריבוי ממזרים. הניפנוף באיום של רשימות יחסין עתידיות אינו יכול לשמש הרתעה. איום על הצפוי בעתיד משיג אפקט הפוך כאשר מושאו מצוי כבר ומונח לפנינו.

מן המפורסמות הוא, כי רשימת פסולי חיתון, הכוללת אלפי שמות, נערכת במשרד הדתות כיום והיא חוסה בצילם של נישואין וגירושין הנערכים כדת משה. רושם הנישואין בודק כבר היום בציציותיו של מבקש נישואין ואינו מסתפק בהצהרותיו. שום דבר מאלה לא ישתנה. ואשר לנישואין בין כל פילגי העם – מה שהיה הוא שיהיה. החששות במצב הקיים חמורות מן הצפוי. ובעתיד, לפחות, יהיו הנתונים ברורים וידועים. למעשה, בשיטה הנוכחית אנו נשארים קירחים מכל הכיוונים. השיטה שלנו מרמה את עצמה שלוש פעמים: בראשונה, כאילו בחברה חילונית מתיירנית ניתן לכפות

חופה כדת ישראל: תשלום במטבע קשה

ה מפלגות הדתיות מעדיפות לנהל את מאבקייהן בתפר שבין היעדר חוקה לבין משטר, שהן משמשות בו לשון מאזניים. הן רוצות הישגים לטווח מיידי.

אורחיים הכופה איסורים דתיים. בשנייה, כאילו הדין הדתי מצליח להסדיר, הלכה למעשה, חלק מן התחומים. בשלישית, כאילו יש איזושהי משמעות דתית או לאומית לכפייה כזו של נורמות דתיות.

מיתוסים הם חשובים כשלעצמם, אך כאשר הם באים על חשבון התוכן והעיקר מתעוררת שאלת המחיר שראוי לשלם בעבור מיתוסים ריקים מתוכן. הנסיון ההיסטורי שהצטבר והאמיתות שנבחנו מחייבים חשבון נפש אמיץ ונועז.

כבר בשנת 1835, בספרו על הדמוקרטיה האמריקנית, תולה דה טוקוויל את עליית מעמדה של הדת בארה"ב לעומת שקיעתה באירופה למשל, דווקא בהרחקת הדת מהמדינה: "ראיתי אצלנו (בצרפת) כיצד רוח הדת ורוח החרות מנגודות זו לזו... ברם, באמריקה מצאתי אותן קשורות ומקושרות ושולטות ביחד על הארץ".

ובמקורותינו הזהיר הלל הזקן: "בשעת המכנסין – פור, בשעת המפורים – כנס. ואם ראית דור שהתורה חביבה עליו – פור, שנאמר: 'יש מפור ונוסף עוד' (משלי, י"א כ"ד). ואם ראית דור שאין התורה חביבה עליו – כנס, שנאמר: 'עת לעשות לה' הפרו תורתך'".

רש"י: "ואם ראית דור שאין התורה חביבה עליו – כנס! ואל תטיל דברי תורה לבזיון..." (ברכות ס"ג ע"א).

40 שנות סטטוס-קוו הטילו דברי תורה לבזיון נמשך. אימרתו של הלל הזקן נגד חקיקה דתית בדור כזה, מטעמים דתיים דווקא, לא חדרה, כנראה, ללב הציבור הדתי.

פוח – אינו יהודי. ציביון, הכרוך בחילול ה' או הנקנה במחירו של זה, אינו יכול להיחשב יהודי. ציביון, העשוי להפוך יהודי למחרף ומגדף את הדת ואת נושאייה והעשוי להרחיקו מדת, אינו יכול להיחשב יהודי. מה שמתיימר להקנות ציביון יהודי אינו אלא בגדר השמת מכשול בפני עיוור.

"אופיה" של מדינה נקבע באמצעות חינוך לטווח ארוך, מאבק תרבותי ולא פוליטי ושיכנוע ענייני. יקבעו אותו אורחות-החיים של אורחי המדינה, אמונותיהם ומידת השיכנוע הפנימי שלהם. ב"קרב" על מישורים אלה יש לערוך את הכוחות.

כאשר החקיקה הדתית היא הביטוי לציביון היהודי, הציבור הדתי מחמיץ את העיקר. עבורו היא תחליף קל לתפקיד החינוכי והדתי גם יחד שמוטל עליו למלא. היא משחררת אותו, כביכול, ממאבק פנימי וחיצוני. עבור הציבור החילוני היא תחליף להתמודדות אמיתית על פשר יהדותו ועל משמעותה. החקיקה הדתית מספקת לו, כביכול, את עלה התאנה. המפגש עם הדת נערך במישור הקשה ביותר והמקומם ביותר. הוא מדכא כל

בעיקר מצד הדור הצעיר, לכל המזוהה עם מורשת אבותינו. מה שהתיימר לקרב גרם לריחוק; מה שנחזה כזהות בין דת למדינה גרר אחריו הפרדה טראגית בין יהודי לבין אמונתו.

דווקא המשך הסטטוס-קוו הוא, איפוא, המתכון הבטוח להפרדה מהותית בין דת למדינה. מי שהמהות קרובה לליבו ודת ישראל ודימויה יקרים לו, יתתור לשינוי המצב.

המפלגות הדתיות, אשר הנציחו את הרטוריקה הפוליטית והעלו אותה למדרגה של אידיאולוגיה כביכול, מעדיפות לנהל את מאבקייהן בתפר שבין היעדר חוקה לבין מישטר קואליציוני רופף, שהן משמשות בו – במקריות נמשכת – לשון מאזניים. הן תעדפנה הישגים מדומים לטווח מיידי וקצר על-פני הסדר ענייני, עקרוני, לטווח ארוך.

זו דרכה של מפלגה פוליטית, הפוזלת אל הקלפי אחת לארבע שנים. זו הסכנה המהותית הצפויה לעניינים דתיים ולאינטרסים של יהודים דתיים, המשמשים אכזריות פוליטיים והמשתתפים במשחק הפוליטי. הווי